

Kees Boele

Van zuil naar zout

Christelijk onderwijs in
een seculiere cultuur

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

INHOUD

1	Inleiding	9
2	Het einde van het ‘corpus christianum’	12
2.1	Het ‘corpus christianum’	12
	HET VERBOND TUSSEN KERK EN STAAT	12
	ONDERWIJS IN HET CORPUS CHRISTIANUM	17
2.2	Het einde van het ‘corpus christianum’	23
3	Het religieuze klimaat	26
3.1	Inleiding	26
3.2	Het voor-Constantijnse religieuze klimaat	27
	VEELGODENDOM	27
	INTOLERANTIE JEGENS CHRISTENEN	30
3.3	Het huidige religieuze klimaat	37
	MODERN VEELGODENDOM	37
	MODERNE INTOLERANTIE JEGENS CHRISTENEN	39
4	Het intellectuele klimaat	48
4.1	Het voor-Constantijnse intellectuele klimaat	48
	STOÏCISME	48
	EPICURISME	55
	SCEPTICI	58
	NEOPLATONISME	60

4.2	Het huidige intellectuele klimaat	64
	MODERN STOÏCISME	64
	MODERN EPICURISME	67
	MODERNE SCEPTICI	70
	MODERN NEOPLATONISME	72
	MENGVORMEN	72
5	Het voor-Constantijnse onderwijs	75
5.1	Het openbaar onderwijs	76
5.2	Het christelijk onderwijs	81
	GEEN CHRISTELIJKE SCHOLEN	81
	WEL GRONDIGE CATECHESE	83
	VROEGKERKELIJKE ONDERBOUWING	86
6	Christelijk onderwijs na het corpus christianum	93
6.1	Inleiding	93
6.2	Christelijk onderwijs in de kerk en thuis	94
	CATECHESE	94
	CHRISTELIJKE VORMING THUIS	99
6.3	Relativering van de christelijke school	100
	EEN CHRISTELIJKE INHOUD	101
	CHRISTELIJKE RELEVANTIE	103
	EEN CHRISTELIJKE DIDACTIEK	106
	CHRISTELIJKE RITUELEN EN PRAKTIJKEN	107
	EEN CHRISTELIJKE POPULATIE	109
	EEN CHRISTELIJKE GRONDSLAG	111
6.4	De christendocent	117
	DE PERSOON VAN DE DOCENT	117
	BIJBELSE ONDERBOUWING	119
	SUGGESTIES	122
7	Erasmus als voorbeeld	126
7.1	Inleiding	126
7.2	Korte levensschets	127

7.3	Philosophia Christi	133
	ORIËNTATIE OP HET EVANGELIE, DE KERK EN DE	
	KERKVADERS	133
	STRIJD TEGEN DE ONZUIVERHEID IN KERK EN THEOLOGIE	136
	STRIJD VOOR DE EENHEID VAN DE KERK	141
	LUTHER	142
	DE FILOSOFIE	144
7.4	Erasmus als onderwijsman	149
	ZIJN OPVATTING OVER HET ONDERWIJS	149
	ERASMUS ALS PELGRIM-ONDERWIJZER	155
7.5	Erasmus als voorbeeld van modern christelijk onderwijs	158
	Literatuur	163

1 Inleiding

Dit boek is tot stand gekomen in de afgelopen tien jaar, waarin ik werkzaam ben geweest in zowel het christelijk als het openbaar onderwijs. Deze beide ervaringen, in combinatie met het lezen van boeken over de vroege kerk en het Romeinse rijk, alsmede de kennisname van het verzameld werk en de correspondentie van Erasmus, brachten mij op de gedachten over christelijk onderwijs, zoals ik die hier ontvouw.

Bij de term christelijk onderwijs denkt men onwillekeurig meteen aan de christelijke school. Mijn punt is dat christelijk onderwijs en christelijke school niet synoniem zijn en wellicht zelfs niet *moeten* zijn in de huidige seculiere cultuur.

Het fenomeen christelijke school is een vrucht van het 'corpus christianum'. Dat is het verbond tussen de staat en de kerk, dat zich ontspon vanaf de regering van de keizer Constantijn (280-337), die rond 311 christen geworden was. Nog diezelfde eeuw zou het christendom de staatsgodsdienst worden.

Onze tijd is in de laatste decennia in twee, voor de positie van het christelijk onderwijs belangrijke, opzichten steeds meer gaan lijken op die van vóór keizer Constantijn, de eerste drie eeuwen van onze jaartelling.

Ten eerste vormden de christenen in die tijd, net als nu, een kleine minderheid, te midden van een multireligieuze samenleving. Zij werden regelmatig vervolgd of hoogstens gedoogd, zolang zij de traditionele godsdienstige rituelen, in het bijzonder de keizercultus, respecteerden. Ten tweede lijkt het huidige filosofisch-intellectuele klimaat sterk op dat van toen.

Met betrekking tot het christelijk onderwijs is er ook een belangrijk verschil met onze tijd. Het bijzondere is namelijk dat er in de eerste eeuwen van onze jaartelling geen christelijke scholen waren. Christenen stuurden hun kinderen bewust naar de openbare scholen. Dat wil echter niet zeggen dat er geen ‘christelijk onderwijs’ was. Dat was er wel degelijk, maar de spits daarvan lag in de kerkelijke catechese en in de christelijke vorming thuis.

Mijn stellingname is de volgende.

Het corpus christianum is voorbij. Onze tijd gaat steeds meer lijken op de vroegkerkelijke periode. Dat verklaart waarom het fenomeen ‘christelijke school’ onder druk staat, onder meer blijkens de regelmatig terugkerende discussies rondom de vrijheid van onderwijs en de bekostiging van christelijke scholen. Daarover moeten we ons niet verbazen, want het past in de tijdgeest.

We moeten ons daarom instellen op een situatie waarin christelijk onderwijs *eerst en vooral* tot uitdrukking moet komen in de (kwaliteit van de) kerkelijke catechese en de christelijke vorming thuis. Ik denk dat dit voor de huidige christenjongeren zelfs te prefereren valt. En voor wat betreft het *overige* christelijk onderwijs betekent de historische parallel met de voor-Constantijnse tijd dat dit minder een kwestie zal zijn van het *instituut* christelijke school (hoe dankbaar we ook moeten zijn voor het bestaan ervan) en meer van de *persoon* van de christendocent, ongeacht het instituut waaraan hij of zij verbonden is. Als we kritisch kijken naar wat christelijke scholen doen om hun *instituut* ‘christelijk’ te maken en te houden, dan blijkt mijns inziens dat alles wat niet dit persoonlijke tot kern heeft iets geforceerds heeft.

Deze stellingname zal in dit boek worden uitgewerkt.

In hoofdstuk twee wordt een beknopte beschrijving gegeven van het corpus christianum en hoe het onderwijs daarin functioneerde. De conclusie zal zijn dat het corpus christianum, zoals dat begonnen was met keizer Constantijn, aan het verdwijnen is. Wij leven in een seculiere tijd, die met name in religieus en intellectueel opzicht sterk lijkt op die van vóór Constantijn. En precies die twee overeenkomsten

hebben in toenemende mate invloed op de positie van het christelijk onderwijs.

Hoofdstuk drie trekt de parallel met het toenmalige religieuze klimaat, dat gekenmerkt werd door veelgodendom en intolerantie jegens christenen.

Hoofdstuk vier schetst de overeenkomsten met het intellectuele klimaat. We zien in onze tijd een herleving van de vier dominante filosofische stromingen uit de voor-Constantijnse periode: de stoïcijnen, de epicuristen, de sceptici en de neoplatonisten.

Hoofdstuk vijf schetst hoe het onderwijs in de eerste drie eeuwen van onze jaartelling was georganiseerd. Daarbij gaat het eerst over het (wat wij zouden noemen) ‘openbaar’ onderwijs, want er waren geen ‘bijzondere’, christelijke scholen. Er was wel christelijk onderwijs, maar dat kwam vooral tot uitdrukking in de kerkelijke catechese. Dit hoofdstuk eindigt met een vroegkerkelijke legitimatie van deze praktijk.

Hoofdstuk zes beschrijft wat christelijk onderwijs zou moeten inhouden in onze tijd, die gelijkenis vertoont met die van vóór Constantijn en dus met de vroege kerk. Betoogd zal worden dat onderwijs, net als in de vroege kerk, vooral een kwestie zou moeten zijn van goede kerkelijke catechese en christelijke vorming thuis. Het relateert het belang van de christelijke school als ‘christelijk’ instituut en versterkt het belang van de persoon van de christendocent, ongeacht de plek waar deze werkt.

Het slothoofdstuk stelt de grootste Nederlander die ooit geleefd heeft, Erasmus (1466-1536), ten voorbeeld voor wat in hoofdstuk zes als christelijk onderwijs wordt bepleit, in al zijn facetten.

Ik spreek mijn dank uit aan degenen die de moeite hebben genomen om een concept van dit boek te lezen en van commentaar te voorzien: Eric Bouter, Leo Kaptein en Peter de Koning. Ook bedank ik Peter Gorter en Leendert Torn van uitgeverij Kok Boekcentrum voor hun stimulerende adviezen. Voorts bedank ik Dini Dorgelo voor de nauwgezette correctie van de tekst.

2 Het einde van het ‘corpus christianum’

2.1 Het ‘corpus christianum’

HET VERBOND TUSSEN KERK EN STAAT

De Romeinse keizer Constantijn (280-337) werd rond het jaar 311 christen. Hij maakte een eind aan de vervolgingen, verbood heidense functionarissen voortaan nog aan hun goden te offeren en gaf in beslag genomen goederen terug aan de christenen. Hij verleende hun via het Edict van Milaan (313) volledige godsdienstvrijheid, benoemde hen met voorrang in officiële functies en stelde kerkelijk ambtsdragers vrij van belastingen.

Toen hij in 312 enkele maanden in Rome verbleef, maakte Constantijn de christelijke gemeente aldaar tot de rijkste en machtigste niet-politieke organisatie van de stad.¹ Hij liet vele kerken bouwen. De eerste daarvan was de grote Verlosserskerk van het Lateraan. In deze kerk manifesteerde het christendom zich met alle rijkdom en macht die uit de gunst van de keizer voortvloeiden.² Een wet uit het jaar 318 bepaalde dat de bisschop bevoegd was om ook in civiele processen als rechter op te treden. Een beroep tegen die uitspraak was zelfs niet mogelijk. Daarmee werden de bisschoppen feitelijk de bestuurders nadat het Romeinse gezag wegviel.³

Drie jaar later, in 321, stelde Constantijn de zondagsrust wettelijk

1 Singor (2014), 277.

2 Singor (2014), 281.

3 Singor (2014), 320, 321.

verplicht. Christelijke soldaten waren voortaan op zondag vrij en mochten een kerk bezoeken. Hun niet-christelijke collega's moesten wél aantreden. Zij moesten een door Constantijn zelf geschreven gebed opzeggen waarin God werd aangeroepen als een krijgsgod die overwinning bracht.⁴ In 325 verbood hij de gladiatorengevechten. Bovendien vaardigde hij tal van door het christendom geïnspireerde wetten uit, bijvoorbeeld met betrekking tot de armenzorg.

Vanaf zijn overgang tot het christendom beschouwde Constantijn zich als door God uitverkoren om het Romeinse Rijk te verenigen met de kerk en zodoende de verbreiding van het katholieke christendom te bevorderen, waarbij hij propaganda en leugens overigens niet schuwde.⁵ Om deze eenheid van kerk en staat te bevorderen riep Constantijn ook synodes en concilies bijeen, zoals het Concilie van Nicea in 325, waar hij zelf op enig moment binnenschreed 'als een hemelse engel van God'.⁶

Constantijn vergeleek zijn positie als eerste christelijke keizer met die van Christus zelf, alsof hij diens werk voortzette, daartoe door God zelf geroepen.⁷ Hij zei van zichzelf dat hij, naast de kerkelijke bisschoppen, door God was aangesteld als bisschop over degenen die buiten de kerk zijn.⁸ Hij benoemde zelf regelmatig bisschoppen en structureerde de kerk naar analogie van de staat in provincies. Lactantius (240-320), een uit heidense ouders geboren retor die in Trier de leeraar was van Constantijns zoon Crispus, stelde in zijn *Divina Institutiones* dat het verenigde Romeinse rijk onder de ene christelijke keizer die de ene God aanbad op deze manier een periode van groot aards geluk tegemoet zou gaan.

Keizer Theodosius (347-395) verhief het christendom in het jaar 380 officieel tot staatsgodsdienst en de kerk tot staatskerk. Afwijkingen van de kerkelijke leer golden vanaf dat moment als een misdrijf tegen

4 Singor (2014), 330.

5 Singor (2014), 10, 458

6 Eusebius van Caesarea (2012), 107.

7 Singor (2014), 413.

8 Eusebius van Caesarea (2012), 150.

de staat. In het jaar 392 verbood Theodosius alle heidense rituelen en liet hij de afgodische tempels sluiten.

Het beleid van Constantijn leidde uiteindelijk tot het christelijke middeleeuwse Europa. Dat was een vermenging van het oude Romeinse ideaal van de ‘pax Romana’ met de ene, wereldwijde kerk. Deze vervlechting van kerk en staat zou eeuwenlang het christendom en de Europese cultuur bepalen.⁹

De Constantijnse eenheid van kerk en staat is bekend geworden als het ‘corpus christianum’. Het is volgens de historicus Singor (1946) misschien wel de enige revolutie die zich in de Europese geschiedenis tot de eenentwintigste eeuw voltrokken heeft.¹⁰

Bisschop Eusebius van Caesarea (263-339), tevens biograaf van Constantijn, leverde de theologische fundering van dit corpus christianum. Zijn centrale theologische gedachte was Gods voorzienig handelen in de geschiedenis, waarmee hij orthodoxie, staat en cultuur tot een geheel smeedde. Dat ging echter wel gepaard met een fundamentele betekenisverandering van klassiek-theologische begrippen, met name in de christologie.¹¹ Illustratief daarvoor is het feit dat Constantijn in het eerder genoemde zondagsgebed dat hij voorschreef aan niet-christelijke soldaten Christus en zijn verlossingswerk niet noemde. Desalniettemin noemde Eusebius Constantijn een ‘vriend van God’, een door God gegeven ‘schoolvoorbeeld van godsvrucht’, ‘zo bij God geliefd, zo driewerf gezegend, zo vroom en zo totaal gelukkig’ als geen keizer tevoren ooit was geweest, de ‘Leider van het universum’.¹² In zijn *Laudatio Constantini* schreef Eusebius: ‘Als ik bedenk dat onze zegevierende keizer deze machtige Soeverein vereert, doe ik er zeker goed aan Hem te volgen in de wetenschap dat we aan Hem alleen de keizerlijke macht te danken hebben waaronder we leven.’¹³

9 Singor (2014), 199.

10 Singor (2014), 9.

11 Van de Beek (2001), 76 e.v.

12 Eusebius van Caesarea (2012), 35, 36, 56.

13 Bron: Van de Beek (2008), 18.